

7. Laps õigussüsteemis

Küsimus sellest, kuidas tegeleda seadusega pahuksisse sattunud lastega parimal ja õiglaseimal viisil, ei ole uus. Selle probleemi käsitus on eri ajal ja eri riikides olnud erinev.¹ Üldistatult võib need lähenemised jagada lapse heaolust lähtuvateks ja õigussüsteemikeskseteks.² Mõlemal suunal on omad tugevad ja nõrgad küljed.

Lapse heaolust lähtuva mudeli plussiks on peetud asjaolu, et selles arvestatakse lapse erilisi vajadusi ja haavatavat olukorda, kuid samas on heidetud mudelile ette liigset subjektiivsust ja lapse menetluslike õiguste mitteaustamist.³

Õigussüsteemikeskse lähenemisega tagatakse lastele samasugused menetluslikud õigused kui täiskasvanutele, kuid sellele lähenemisele on ette heidetud, et see ei arvesta laste arengust tingitud erivajadusi ning paneb põhjendamatuid ootusi laste karistamisele ja hirmutamisele.⁴

LÕK-i artiklis 40 on püütud need kaks lähenemist ühte sulatada selliselt, et alles jääks mõlema kasulikud küljed. LÕK-i järgi peavad lastele olema tagatud samasugused menetluslikud õigused kui täiskasvanutele, aga lastel peavad olema ka eriõigused, mis arvestavad nende vanust ja arenevaid võimeid. Peale artikli 40 on õigusrikkumise toime pannud alaealise kohtlemisel asjakohased ka kõik teised LÕK-i artiklid, samuti muud rahvusvahelised, piirkondlikud ja riigisisised õigusaktid, soovitused ja juhised.⁵

Lapse õiguste komitee on põhjendanud laste erikohtlemise vajadust sellega, et lapsed erinevad täiskasvanutest oma füüsilise ja psühholoogilise arengu poolest ning nende süü on seetõttu väiksem. Lapse erikohtlemise õigustuseks lisab komitee, et on piisavalt tõendusmaterjali selle kohta, et lapsesõbraliku õigussüsteemi kasutuselevõtu tulemusel väheneb alaealiste õigusrikkumiste arv.⁶

Komitee on rõhutanud õigusrikkumiste ennetamise tähtsust, viidates seejuures LÕK-i artiklitest 18 ja 27 tulenevale vanemate vastutusele laste kasvatamisel, samuti riigi kohustusele pakkuda vanematele selleks vajalikku tuge. Komitee joonib alla, et lapsehoiuteenustesse ja haridusse investeerimine aitab kuritegevust ja vägivalda tulevikus vähendada. Komitee toob häid tulemusi andnud ennetusmeetmetena esile näiteks vastsündinute vanemate kodukülastuse, programmid, mis toetavad lapse ja

vanema suhet, ning kogukonnapõhised programmid, mis arvestavad kohalikke olusid ja võimalusi. Eritähelepanu tuleks pöörata nende perede toetamisele, kus on esinenud vägivalda või kus kasvavatel lastel on muul põhjusel suurem tõenäosus panna toime õigusrikkumine (nt lapsed, kes on koolist välja heidetud või kes on ise jätnud kooli pooleli).[7](#)

Komitee on soovitanud vältida laste käitumise ülekriminaliseerimist. Sellised teod nagu näiteks kerjamine, kodust ära jooksmine ja koolikohustuse mittetäitmine, mille põhjus on sageli vaesus, kodutus või koduvägivald, ei tohiks olla kriminaliseeritud. Samuti soovitab komitee dekriminaliseerida nn staatusekuriteod, st teod, mida ei loeta õigusrikkumiseks juhul, kui neid sooritavad täiskasvanud.[8](#) Sellised teod on näiteks suitsetamine ja alkoholi tarvitamine.

LÕK-i artikli 40 järgi on igal lapsel, keda kahtlustatakse või süüdistatakse või kes leitakse olevat süüdi kriminaalseaduse rikkumises, õigus sellisele kohtlemisele, mis arvestab tema väarikustunnet ja väärtushinnanguid, suurendab lapse austust inimõiguste ja teiste inimeste põhivabaduste vastu, arvestab lapse vanust ning toetab tema ühiskonda taasloomise taotlust ning tema omandatavat konstruktiivset osa ühiskonnas.

Seega saab järeldada, et LÕK-i järgi tuleks eelistada meetmeid, mis muu hulgas suunavad last mõtlema ohvrile põhjustatud kannatustele ja võtma oma tegude tagajärgede eest vastutuse. LÕK-i lähenemine toetab alaealiste õigusrikkujatega tegelemisel taastava õiguse meetodi kasutamist.[9](#) Taastava õiguse eesmärk on lepitada ohver ja õigusrikkuja ning taastada õigusrahu, mitte karistada. Selle meetodiga taotletakse lapse ühiskonda naasmist või vahel ka sisenemist, mitte kättemaksu.[10](#)

Lapsesõbralikud on sellised programmid ja meetmed, mis väldivad lapse osalemist kriminaalmenetluses. See aitab ära hoida lapse häbimärgistamist ja tema andmete kandmist karistusregistrisse, samuti on osa programmidega saavutatud häid tulemusi laste ühiskonda loomisel. Samas on komitee selgitanud, et selliste meetmete kasutamise eeldus on, et laps on tõesti pannud toime talle ette heidetava teo (selle kohta on veenvad tõendid) ning võtab vabatahtlikult (välise surve ja hirmutamiseta) oma teo eest vastutuse. Sel viisil saavutatud lapse ülestunnistust ei tohi aga kasutada hiljem tema vastu menetluse algatamiseks. Kriminaalmenetluse alternatiivina kasutatav meede ei tohi seisneda lapse vabaduse piiramises. Samuti peaks meetme või programmi läbimise järel lapse toimiku sulgema, et tema teo

arutamisele tõmmataks lapse jaoks n-ö joon alla.[11](#)

LÕK-i artiklis 40 nõutakse riikidelt vanuse alammäära kehtestamist selle kohta, millisest vanusest alates loetakse laps süüvõimeliseks. Selle hindamisel on määrav lapse vanus teo sooritamise ajal, mitte kriminaalmenetluse alustamise ajal.[12](#) Süüvõimetute alaealiste selliste tegude puhul, mis oleksid karistatavad juhul, kui need oleks pannud toime süüvõimeline inimene, soovib komitee võimalikult varakult sekkuda ja rakendada nende laste mõjutamiseks teaduspõhiseid ennetusprogramme (nt mitmemõõtmeline pereteraapia). Sekkumise rakendamisele peab eelnema lapse vajaduste ja käitumist mõjutavate asjaolude põhjalik hindamine, mida peab tegema eri valdkondade asjatundjatest koosnev meeskond.[13](#)

Kui lapse suhtes algatatakse siiski kriminaalmenetlus, peab see vastama ausa ja õiglase kohtupidamise nõuetele.[14](#) Selleks et laps saaks osaleda menetluses mõtestatult, peab ta toimuvat mõistma. Laps vajab nii juhtumi kui ka menetluse kohta talle arusaadavalt esitatud teavet. Ta peaks teadma, mida otsustatakse, kes otsustab, kes on menetlusosalised ja mis on nende roll. Samuti peaks laps teadma, millised on tema õigused ja kohustused, kuidas tema ütlushi kasutatakse ning kuidas võib tema öeldu mõjutada ta enda ja lähedaste elu. Teavet tuleb anda lapsele arusaadavas keeles ja arusaadaval viisil. Seaduse väljatrükk lapse teavitamiseks ei sobi. Täiskasvanu peab veenduma, et laps on räägitust aru saanud.[15](#)

LÕK-i artikli 40 lõikes 2 on sätestatud peamised (kuid mitte kõik) menetluslikud õigused, mida LÕK-i alusel eeldatakse ausalt ja õiglaselt õigussüsteemilt:

„a) mitte ühtegi last ei kahtlustata, süüdistata ega leita süüdi olevat kriminaalseaduse rikkumises mingi teo või tegevusetusega, mis selle toimepanemise ajal kehtinud riigisisese või rahvusvahelise õiguse järgi ei olnud kuritegu;

b) igal lapsel, keda kahtlustatakse või süüdistatakse kriminaalseaduse rikkumises, on vähemalt järgmised garantiid:

i) ta loetakse süütuks seni, kuni süü pole seaduse kohaselt tõendatud;

ii) teda informeeritakse kohe ja üksikasjalikult tema vastu esitatud süüdistusest, et siis vajadusel vanemate või seaduslike hooldajate kaudu saada seaduslikku või muud vastavat abi kaitse ettevalmistamisel ja kaitsmisel;

iii) asja peab viivitusest otsustama pädev, sõltumatu, erapooletu ametivõim või kohtuorgan ausa asja arutamisega vastavalt seadusele, kaitsja või muu kohase esindaja juuresolekul, välja arvatud juhul, kui leitakse, et see ei ole lapse parimates huvides, eriti arvestades lapse vanust või olukorda, tema vanemaid või seaduslikke hooldajaid;

iv) last ei sunnita tunnistusi andma ega end süüdi tunnistama; tal on õigus küsitleda või lasta küsitleda vastaspoole tunnistajaid ja saavutada omapoolsete tunnistajate kohale kutsumine ja küsitlemine võrdsetel alustel;

v) kui leitakse, et laps on rikkunud kriminaalseadust, on tal õigus vastavalt seadusele see otsus ja kõik selle alusel rakendatavad abinõud lasta läbi vaadata kõrgemal, pädeval, sõltumatul ja erapooletul ametivõimul või kohtuorganil;

vi) lapsel on õigus kasutada tasuta tõlgi abi, kui ta ei mõista või ei räägi kasutatavat keelt;

vii) kogu menetluse käigus austatakse lapse õigust privaatsusele.“

LÕK-i artiklis 37 on keelatud kohelda last alandavalt või karistada ning kohaldada talle surmanuhtlust ja eluaegset vanglakaristust ilma vabanemisvõimaluseta. Üheltki lapselt ei tohi võtta vabadust ebaseaduslikult või meelevaldselt. Lapse vahi alla võtmine, kinnipidamine või vangistamine peab olema kooskõlas seadustega ning seda tohib rakendada ainult viimase abinõuna ja võimalikult lühikest aega.

Kui erandlikus olukorras on siiski osutunud vajalikuks lapse vabadust lühiajaliselt piirata, tuleb teda kohelda lugupidamisega ja tema vajadusi arvestades. Laps, kellelt on võetud vabadus, lahutatakse täiskasvanutest juhul, kui see pole lapse huvidega vastuolus. See võib olla vastuolus lapse parimate huvidega näiteks siis, kui täiskasvanutest lahutamine tooks kaasa lapse üksikvangistuse. Lapsele peab jääma igal juhul õigus säilitada kontakt oma perekonnaga, välja arvatud eriolukordades (nt kui suhtlus kahjustab last).[16](#)

Vabaduse kaotanud lapsel on õigus viivitamatult saada seaduslikku ja muud vajalikku abi ning õigus vaidlustada vabadusekaotuse seaduslikkus kohtu või teiste pädevate, sõltumatute ja erapooletute ametivõimude ees, samuti nõuda asja viivitamatut otsustamist.

LÕK-i artiklis 40 eeldatakse osalisriikidelt selliste seaduste ja protseduuride koostamist ning asutuste rajamist, et nimetatud menetlusõiguste ja laste eriõiguste tagamine on võimalik.

- [1](#)Goldson, B., Muncie, J. Rethinking Youth Justice: Comparative Analysis, International Human Rights and Research Evidence. Youth Justice 2006/6 (2), lk 91–106.
- [2](#)Tobin, J., Read, C. Article 40. The Rights of the Child in the Juvenile Justice System. – Tobin, J. (toim). The UN Convention on the Rights of the Child. A commentary. Oxford University Press, lk 1598–1603.
- [3](#)Gelsthorpe, L., Morris, A. Juvenile Justice 1945–1992. – Mike Maguire, Rod Morgan ja Robert Rieiner (toim). The Oxford Handbook of Criminology, Clarendon Press 1994, lk 963–971.
- [4](#)Feld, B. C. Procedural Rights in Juvenile Courts: Competences and Consequences. – Feld, B. C., Bishop, D. (toim). The Oxford Handbook of Juvenile Crime and Juvenile Justice Oxford University Press 2012, lk 685.
- [5](#)Lapse kohtlemist õigussüsteemis reguleerib mitu rahvusvahelist konventsiooni, nt kodaniku ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti art-d 10 ja 14. Samuti on sel teemal riikidele järgimiseks soovituslikke rahvusvahelisi dokumente, nt ÜRO miinimumreeglid alaealiste kriminaalmenetluse kohta (1985, Pekingi reeglid), ÜRO juhtnõõrid alaealiste delinkventse käitumise ennetamise kohta (1990, Riyadhi juhtnõõrid) ja ÜRO reeglid alaealiste, kelle vabadust on piiratud, kohtlemise kohta (1990, Havanna reeglid). EL-is reguleerib alaealiste kohtlemist kriminaalmenetluses Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv (EL) 2016/800, 11.05.2016. Ka Euroopa Nõukogu on andnud suunised lapsesõbraliku õigusemõistmise kohta.
- [6](#)CRC Committee General Comment No 24: on children's rights in the child justice system (UN Doc CRC/C/GC/24) (2019), p-d 2 ja 3.
- [7](#)Ibid., p-d 9 ja 10.
- [8](#)Ibid., p 12.
- [9](#)Bazemore, G., Umbreit, M. Rethinking the Sanctioning Function in Juvenile Court: Retributive or Restorative Responses to Youth Crime (1995), 41 Crime and Delinquency, lk 296.
- [10](#)Tobin, J., Read, C. Article 40. The Rights of the Child in the Juvenile Justice System. – Tobin, J. (toim). The UN Convention on the Rights of the Child. A commentary. Oxford University Press, lk 1602.
- [11](#)CRC Committee General Comment No 24: on children's rights in the child justice system, p 18.

- [12](#) Ibid., p 20.
- [13](#) Vrd lapse parimate huvide hindamisega alapunktis 2.2.
- [14](#) CRC Committee General Comment No 24: on children's rights in the child justice system, p 19.
- [15](#) Aru, A. Lapsesõbralik õigusemõistmine. – Märka Last 2021.
- [16](#) Kinnipidamiskohas viibiva lapse kohtlemise kohta vt ka Žurakovskaja-Aru, K., Määrits, I.-I., Lillemaa, E., Sults, M. Õigus elule; piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld. – Raamat „Inimõigused“.